

MODEL SĘDZIOWSKIEGO KIEROWNICTWA POSTĘPOWANIEM DOWODOWYM WE WŁOSKIM PROCESIE CYWILNYM (PO REFORMIE CARTABII)

MAŁGORZATA MANOWSKA *

DOI: 10.26399/iusnovum.v18.1.2024.06/m.manowska

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono model sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym we włoskim procesie cywilnym po reformie wprowadzonej na podstawie ustawy nr 206 z 26 listopada 2021 r., wdrożonej m.in. z dniem 28 lutego 2023 r. i z dniem 30 czerwca 2023 r. dekretem ustawodawczym nr 149 z 10 października 2022 r. (reforma nosi imię jej autorki, byłej minister sprawiedliwości Marty Cartabii – reforma Cartabia). Model ten po reformie został znacznie sformalizowany i uszczegółowiony, nie pozostawiając sędziemu dużego luzu decyzyjnego w zakresie organizacji postępowania. Najistotniejszym etapem postępowania, z perspektywy zasady koncentracji materiału procesowego oraz sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym, jest faza wstępna: od momentu skierowania przez powoda do pozwanego wezwania do sądu (*in ius vocatio*), będącego w istocie pozwem do rozprawy przeznaczonej na pierwsze stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy. W tym stadium postępowania strony zobowiązane są do klarownego i konkretnego przedstawienia w pismach procesowych w ustawowych terminach faktów, elementów prawnych żądania, środków dowodowych, wszystkich argumentów obrony. Kolejnym etapem gromadzenia materiału procesowego istotnego dla rozstrzygnięcia sprawy jest rozprawa, wyznaczona na pierwsze stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy (można ją określić jako rozprawę wstępną). Na tej rozprawie sędzia swobodnie przesłuchuje strony, wyjaśniając, na podstawie przedstawionych faktów, kwestie niezbędne dla rozstrzygnięcia sprawy. Po przesłuchaniu stron, sąd może podjąć decyzję o przeprowadzeniu postępowania pojednawczego. Jeśli decyzja taka nie zostanie podjęta, sędzia rozstrzyga o wnioskach dowodowych stron i, biorąc pod uwagę charakter, pilność i złożoność sprawy, wydaje postanowienie obejmujące kalendarz kolejnych rozpraw,

* dr hab., prof. UŁaz., Katedra Prawa Cywilnego, Wydział Prawa i Administracji Uczelni Łazarskiego (Polska), Pierwsza Prezes Sądu Najwyższego, e-mail: mmanowska1@wp.pl, ORCID: 0000-0002-1516-5604

wskazując czynności, jakie będą podejmowane na każdej z nich. Rozprawa – w celu przeprowadzenia dopuszczonych dowodów – powinna zostać wyznaczona w ciągu 90 dni. Sąd może również zarządzić przeprowadzenie dowodów z urzędu. Następnie sędzia prowadzący postępowanie, zgodnie z opracowanym przez siebie harmonogramem, przeprowadza dowody. Ostatnia faza postępowania zwykłego ma miejsce, gdy sędzia uzna, że sprawa jest gotowa do rozstrzygnięcia, ponieważ została ona odpowiednio i definitywnie przygotowana i zebrano niezbędne dowody, bądź też nie ma potrzeby ich zbierania. Jednym z narzędzi zarządzania postępowaniem dowodowym może być instytucja nadużycia prawa procesowego. We włoskiej procedurze cywilnej nie unormowano wprost tej instytucji. Pojęcie nadużycia prawa procesowego zdefiniowane zostało w orzecznictwie oraz doktrynie. W przepisach proceduralnych przewidziano natomiast obowiązek postępowania przed sądem zgodnie z zasadami uczciwości i lojalności. Przewidziano również różne sankcje za zachowanie sprzeczne z tym obowiązkiem, takie jak np. obowiązek zapłaty odszkodowania, zasądzenie kosztów procesu czy nałożenie grzywny.

Słowa kluczowe: reforma Cartabii, sędziowskie kierownictwo postępowaniem, postępowanie dowodowe, *in ius vocatio*, rozprawa wstępna, włoska procedura cywilna, zasada uczciwości i lojalności

MODEL OF JUDICIAL MANAGEMENT OF EVIDENCE-TAKING PROCEEDINGS IN THE ITALIAN CIVIL TRIAL (CARTABIA REFORM)

ABSTRACT

The article presents a model of judicial management of the evidence-taking proceeding in the Italian civil procedure after the reform introduced based on Law No. 206 of 26 November 2021, implemented, inter alia, on 28 February 2023 and on 30 June 2023 by means of Legislative Decree No. 149 of 10 October 2022 (the reform was named after its author, former Minister of Justice Marta Cartabia: riforma Cartabia). After the reform, the model was significantly formalised and made more detailed, not leaving much decision-making freedom in the field of organising a proceeding to the judge. From the perspective of the principle of the procedural material concentration and the judicial management of the evidence-taking proceeding, the most important stage of the proceeding is its preliminary stage: from the moment the plaintiff summons the defendant to court (*in ius vocatio*), which is in fact a lawsuit, to the hearing intended for the first appearance of the parties and the case verification. At this stage of the proceeding, the parties are obliged to clearly and substantially present facts, legal elements of a claim, means of evidence and all defence arguments in their pleadings submitted within statutory deadlines. The next stage of collecting procedural material important for the resolution of the case is a hearing scheduled for the first appearance of the parties and verification of the case (it can be called a preliminary hearing). At this hearing, the judge freely questions the parties and, based on the facts presented, explains the matters necessary to resolve the case. Having questioned the parties, the court may take a decision to conduct a conciliation proceeding. If such a decision is not made, the judge decides on the parties' evidence related motions and, taking into consideration the nature, urgency and complexity of the case, renders a decision on the timetable of subsequent hearings and indicates actions that will be taken at each of them. A hearing intended for the taking of evidence admitted should be scheduled within 90 days. The court may also rule the taking of evidence *ex officio*. Then, the judge conducting this proceeding, in accordance with the timetable he has developed, takes evidence. The final stage of an ordinary proceeding takes place when the judge recognises that the case is

mature enough to be resolved because it has been appropriately and definitively prepared and the necessary evidence has been collected, or there is no need to collect it. One of the tools used to manage an evidence-taking proceeding may be the so-called abuse of procedural law. The Italian civil procedure does not explicitly regulate it. The concept of abuse of procedural law has been defined in case law and the doctrine. However, the procedural regulations provide for the obligation to act in court in accordance with the principle of honesty and loyalty. Various sanctions are also stipulated for conduct that violates this obligation, such as e.g. the obligation to pay compensation, order to reimburse for trial costs, or imposition of a fine.

Key words: Cartabia reform, judicial management of a proceeding, evidence-taking proceeding, *in ius vocatio*, preliminary hearing, Italian civil procedure, principle of honesty and loyalty

Włoski system prawny został poddany gruntownej reformie na podstawie ustawy nr 206 z 26 listopada 2021 r., wdrożonej m.in. z dniem 28 lutego 2023 r. i z dniem 30 czerwca 2023 r. dekretem ustawodawczym nr 149 z 10 października 2022 r. (reforma nosi imię jej autorki, byłej minister sprawiedliwości Marty Cartabii – riforma Cartabia). Zmiany objęły również kodeks postępowania cywilnego (Codice di procedura civile – dalej c.p.c.) i dotyczą m.in. zarządzania postępowaniem cywilnym tak, aby je usprawnić¹, alternatywnych sposobów rozwiązywania sporów, egzekucji sądowej, arbitrażu, cyfryzacji. Ingerencja ustawodawcy dotyczy, w szczególności, postępowania rozpoznawczego. Obejmuje ona m.in. wymagania dla treści pozwu, dostosowania minimalnych terminów czynności procesowych na obronę pozwanego i terminu na jego stawiennictwo, a także całej organizacji fazy wstępnej zwykłego postępowania rozpoznawczego². Włoski model prezentowania materiału procesowego i zarządzania przez sędziego postępowaniem dowodowym, szczególnie po reformie Cartabii, jest w wysokim stopniu sformalizowany, nie pozostawiając sędziemu zbyt dużego obszaru uznaniowości. Najistotniejszym etapem postępowania, z perspektywy zasady koncentracji materiału procesowego oraz sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym, jest faza wstępna: od momentu skierowania przez powoda do pozwanego wezwania do sądu (*in ius vocatio*), będącego w istocie pozwem (art. 163 i 163-bis c.p.c.), do rozprawy przewidzianej na pierwsze stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy (art. 183 c.p.c.). Faza ta jest sformalizowana, wyznaczając stronom i sądowi ściśle terminy dokonywania czynności procesowych i sądowych związanych z prezentowaniem twierdzeń, zarzutów i dowodów oraz gromadzeniem materiału procesowego.

Formalnie wszczęcie postępowania sądowego rozpoczyna się przez wezwanie pozwanego do stawiennictwa na wyznaczone posiedzenie sądowe, określane jako

¹ Studio Legale Jacobacci & Associati, jacobacci-law.com, <https://www.jacobacci-law.com/news-and-events/cartabia-reform-of-the-italian-civil-procedure-points-to-bear-in-mind-for-litigation-management-in-Italy> (dostęp: 12.11.2023).

² A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile*, „Decreto Legislativo” 2022, 10 ottobre, n. 149, in attuazione della L. 26 novembre 2021, n. 206, Torino 2023, s. 30–32; C.D. Donna, *La fase introduttiva, la prima udienza e provvedimenti del giudice istruttore (art. 16, 163-bis, 164, 165, 166, 167, 168-bis, 171, 171-bis, 171-ter, 182, 183, 184, 185, 187 c.p.c.)* – publikowane w: A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 269 i n.

„notificazione di citazione”³. Doręczenie pozwanemu tego wezwania powoduje stan zawisłości sporu, stosownie do art. 39 ust. 3 c.p.c. Termin posiedzenia sądowego zwykle jest wybierany przez powoda. Terminy tych posiedzeń (przewidzianych na pierwsze stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy) są wyznaczane na początku każdego roku sądowego przez prezesa sądu (art. 163 c.p.c.). Wezwanie w istocie jest pozwem, ale dla kontynuacji postępowania na skutek jego wniesienia konieczne jest podjęcie dodatkowych dalszych czynności, o czym w dalszej części opracowania. To pismo procesowe, oprócz wskazania m.in. takich elementów formalnych, jak dane identyfikacyjne stron i pełnomocników, określenie sądu, do którego wnoszony jest pozew, powinno zawierać:

- 1) określenie przedmiotu roszczenia;
- 2) klarowne i konkretne przedstawienie faktów oraz elementów prawnych, stanowiących podstawę żądania, wraz z odpowiednimi wnioskami, jakie z nich wynikają;
- 3) szczegółowe wskazanie środków dowodowych, których powód zamierza użyć, zwłaszcza dokumentów przedstawionych jako dowód.

Powyższe wymagania wprowadzone zostały w wyniku reformy Cartabii i korespondują one z kolei z wprowadzoną w art. 121 c.p.c. zasadą jasności i zwięzłości, stanowiącą, że wszystkie akty procesowe są sporządzane w sposób jasny i zwięzły. Regulacja ta opiera się na obowiązku zachowania uczciwości i prawości przez strony, wyrażonej w art. 88 c.p.c. Służy pełnej realizacji prawa do obrony, ale przy zapewnieniu rozsądnego czasu trwania postępowania⁴. Wymagania te służą – z jednej strony – ułatwieniu sędziemu zapoznania się z pismami stron, a z drugiej – umożliwieniu pozwanemu zajęcia precyzyjnego stanowiska co do podnoszonych przez powoda okoliczności faktycznych, a tym samym – wyselekcjonowaniu tych wszystkich faktów, które nie są kwestionowane i nie budzą wątpliwości. Stosownie bowiem do art. 115 c.p.c., z zastrzeżeniem przypadków przewidzianych przez prawo, sędzia musi opierać swoją decyzję na dowodach zaproponowanych przez strony lub prokuratora oraz na faktach, które nie zostały wyraźnie zakwestionowane przez stronę przeciwną. Jednak sędzia może, bez konieczności przeprowadzenia dowodów, oprzeć swoje decyzje na faktach powszechnie znanych, które wpisują się w powszechną wiedzę i doświadczenie⁵. Wprowadzony w art. 163 c.p.c. instrument ma zatem służyć konkretyzacji

³ D. Dalfino, *Civil Justice in Italy*, „Nagoya University Comparative Study of Civil Justice” 2009, vol. 8, part II. Civil Procedure, chapter VI Characteristics of Procedure. Guidelines of proceedings Ordinary proceedings in first instance, pkt 3.3.

⁴ G. Reali, *La cognizione in primo grado*, w: La riforma del processo civile L.26 novembre 2021 N. 206, E D.LEC. 10 ottobre 2022 N. 149 E 151, red. D. Dalfino, 2023, s. 97–98; A. Panzarola, *La visione utilitaristica del processo civile e le ragioni del garantismo*, „Rivista trimestrale di diritto pubblico” 2020, no. 105, tak również G. Finocchiaro, *Il principio di sinteticità nel processo civile*, „Rivista di diritto procesale” 2013.

⁵ Zobacz na ten temat A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 34–35; C. Mandrioli A. Carrata, *Diritto processuale civile*, Turyn 2022, s. 7–12; G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 99; Cass., ord. 27 gennaio 2022, n. 2402, *ForoPlus*; ord. 9 novembre 2022, n. 33026, *ibid.*; ord. 26 novembre 2020, n. 26908, *Poro it.*, Rep. 2021, voce *Procedimento civile*, n. 184; ord. 9 maggio 2018, n. 11032, *ForoPlus*; 22 settembre 2017, n. 22055, *id. Rep.*, 2017, voce *Prova civile in genere*, n. 30; 19 ottobre 2016, n. 21075, *id.*, Rep., 2016, voce cit., n. 22; 15 ottobre 2014, n. 21847, *id.*, Rep., 2014, voce cit., n. 33.

materiału procesowego przez eliminację konieczności prowadzenia dowodów na te okoliczności, które nie były sporne pomiędzy stronami albo nie zostały wprost zaprzeczone. Jak się wskazuje w doktrynie, obowiązek jasnego i zwięzłego przedstawienia faktów i podstawy prawnej roszczenia (elementów prawa) pozwala na pełne rozpoznanie żądania skierowanego do sądu i przeciwdziała przedłużaniu postępowania, nie wypaczając jednocześnie zasady kontrydiktoryjności. Wymaganie zwięzłości z kolei pozwala na stworzenie pewnego filtra szczegółowości jako kryterium wyboru tylko tych elementów stanu faktycznego i prawa, które są niezbędne i wystarczające do identyfikacji podstawy roszczenia⁶.

Wymagania zawarte w art. 163 ustęp 3 i 4 c.p.c. (określenie żądania będącego przedmiotem wezwania, klarowne i konkretne przedstawienie faktów oraz elementów prawnych, stanowiących podstawę żądania, wraz z odpowiednimi wnioskami, jakie z nich wynikają) są na tyle istotne, że ich brak lub niejasne sprecyzowanie powodują nieważność wezwania (*citazione*). Powodowi jest wówczas wyznaczany termin na jego uzupełnienie bądź poprawienie (art. 164 c.p.c.). Jednak naruszenie jedynie formalnych reguł dotyczących kwestii redakcyjnych (np. rozwlekłość, powtarzanie argumentacji) nie prowadzi do nieważności wezwania. Nieważność taka nastąpi, gdy naruszenie obowiązku klarowności i precyzyjności wykracza poza czysto formalny aspekt i wpływa na istotę żądania albo gdy wezwanie jest nieczytelne bądź ogólnikowe w zakresie istotnych elementów⁷.

W procesie gromadzenia materiału dowodowego we włoskim procesie cywilnym bardzo istotną funkcję pełnią ustawowe terminy przewidziane dla dokonywania określonych czynności procesowych, w szczególności tych na wymianę pism procesowych, które w wyniku reformy Cartabii zostały wydłużone. Ograniczają one swobodę decyzyjną sędziego w ramach kierowania postępowaniem dowodowym. Terminy dla określonych czynności procesowych stron przedstawiają się następująco:

1. Termin spinający niejako moment powstania zawisłości sporu przez doręczenie pozwanemu wezwania (*citazione*) z datą pierwszego posiedzenia sądu przeznaczonego na stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy (rozprawa wstępna) to 120 dni w przypadku, gdy miejsce doręczenia wezwania znajduje się we Włoszech, a 150 dni, jeżeli miejsce to znajduje się za granicą (art. 163 [1] ust. 1 c.p.c.). Termin ten, po nowelizacji dokonanej reformą Cartabii, nie może już zostać skrócony⁸. Krepuje to swobodę sędziowskiego kierownictwa postępowaniem, ale daje pozwanemu gwarancję należytego przygotowania się do obrony.
2. Powód powinien w terminie 10 dni od doręczenia pozwanemu wezwania złożyć w sądzie swój pozew, co w istocie odbywa się przez dopełnienie różnych formalności, gdyż sprecyzowane żądanie wraz z podstawą faktyczną i prawną zostało już wyrażone w *atto di citazione*. Do takich formalności należy złożenie wniosku o wpisanie sprawy do księgi spraw sądowych wraz z oryginałem *atto di citazione*, ewentualnym pełnomocnictwem i innymi dokumentami,

⁶ C.D. Donna, *La fase introduttiva, la prima udienza e i provvedimenti del giudice istruttore* (art. 16, 163-bis, 164, 165, 166, 167, 168-bis, 171, 171-bis, 171-ter, 182, 183, 184, 185, 187 c.p.c.) – publikowane w: A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 273 i n.

⁷ G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 99–100.

⁸ A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 34–35.

wypełnienie formularza zawierającego podstawowe dane dotyczące sprawy (dane stron i ich pełnomocników, przedmiot sprawy itp.), uiszczenie opłaty sądowej (art. 165 c.p.c.)⁹. Jeśli powód nie dokona rejestracji sprawy, nie uniemożliwia to dalszego prowadzenia sprawy, o ile pozwany wda się w spór w terminie 70 dni przed terminem pierwszego posiedzenia (art. 307 w zw. z art. 166 c.p.c. i art. 171 c.p.c.)¹⁰.

3. *Citazione* powinno zawierać m.in. wezwanie pozwanego do stawienia się (podjęcia czynności obronnych) w terminie 70 dni przed datą pierwszej rozprawy oraz stawienia się przed sędzią prowadzącym postępowanie (sędzia śledczy, sędzia badający, *il giudice istruttore*), wyznaczonym do prowadzenia danej sprawy (art. 168 bis c.p.c.)¹¹. W tym terminie pozwany jest zobowiązany do złożenia odpowiedzi obronnej, określanej jako *comparsa di riposta*, stosownie do art. 167 c.p.c. W odpowiedzi na pozew pozwany powinien m.in. przedstawić wszystkie argumenty obrony, zajmując jasne i konkretne stanowisko w odniesieniu do faktów powołanych przez powoda, na których opiera się roszczenie, wymienić dowody, które zamierza powołać oraz przedstawić dokumenty w celu ich ujawnienia, a także sformułować wnioski obrony. Jak się wskazuje w doktrynie, pozwanemu przysługują w ramach obrony następujące uprawnienia: 1) zaprzeczenie twierdzeniom i zarzutom strony przeciwnej, 2) wskazanie dodatkowych faktów, 3) zgłoszenie roszczenia wzajemnego, 4) pozwanie stron trzecich, 5) przyjęcie biernej postawy¹². Pod groźbą przepadku pozwany powinien wystąpić z roszczeniami wzajemnymi oraz zarzutami proceduralnymi i merytorycznymi, których sąd nie jest w stanie wykryć z urzędu. Ponieważ, stosownie do art. 115 ust. 1 c.p.c., podstawą decyzji sądu mogą być również fakty, które nie zostały wyraźnie zakwestionowane, pozwany powinien wyraźnie zakwestionować okoliczności faktyczne podniesione w *citazione*. Oznacza to jednocześnie, że fakty niezakwestionowane przez pozwanego nie będą wymagały dowodu, podobnie jak fakty wyraźnie przez pozwanego przyznane¹³. Jeśli pozwany wybierze bierną postawę, nie stawi się przed sędzią ani nie złoży odpowiedzi obronnej, a nie zachodzą przeszkody formalne, postępowanie będzie kontynuowane pod nieobecność pozwanego (*contumacia*). Nie przesądza

⁹ D. Dalfino, *Civil Justice in Italy*, op. cit., pkt 5.

¹⁰ A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 35–36.

¹¹ Sprawy cywilne we włoskim procesie cywilnym są zazwyczaj prowadzone, zarządzane i rozstrzygane przez jednego (monokratycznego) sędziego (*il giudice istruttore*), określanego jako sędzia badający, sędzia śledczy albo sędzia prowadzący postępowanie. W niektórych szczególnych przypadkach przewidzianych przez prawo, wymienionych w art. 50 bis c.p.c., sprawa jest zarządzana i rozstrzygana przez skład („collegio”) lub zarządzana przez sędziego śledczego i rozstrzygana następnie przez skład kolegialny.

¹² D. Dalfino, *Civil Justice in Italy*, *Civil Justice in Italy*, op. cit., pkt 4; wskazuje się również, że pozwany może powołać fakty konstytutywne (stanowiące podstawę prawa, które należy udowodnić, chcąc z prawa skorzystać), fakty wskazujące na to, że prawo zostało zmienione albo wygasło, albo też, że poszczególne okoliczności faktyczne są nieskuteczne – M. Ferrari, *Comparsa di costituzione e riposta: la guida completa. I requisiti, le difese proponibili e le eccezioni sollevabili*, <https://www.altalex.com/guide/Comparsa-di-costituzione-e-riposta>, 29.06.2020, pkt. 8 (dostęp: 12.11.2023).

¹³ D. Dalfino, *Civil Justice in Italy*, *Civil Justice in Italy*, op. cit., pkt 4.

to o ostatecznym wyniku sprawy, ale pozwany utraci prawo podnoszenia zarzutów, powoływania faktów i dowodów, chyba że przywrócone mu zostaną terminy do zgłoszenia twierdzeń i dowodów po udowodnieniu, że nie stawiał się i nie złożył odpowiedzi obronnej bez swojej winy. W przypadku nieobecności pozwanego postępowanie dowodowe ograniczy się jednak do potwierdzenia faktów uzasadniających roszczenie powoda i wykazania przysługiwania mu określonych praw¹⁴.

4. W terminie 15 dni po upływie terminu, o którym mowa w art. 166 c.p.c. (70 dni od doręczenia pozwanemu *atto di citazione*), sędzia prowadzący postępowanie przeprowadza wstępne badanie sprawy np. pod kątem przesłanek dopuszczalności postępowania, skuteczności zawiśnięcia sporu, zachodzącego w sprawie ewentualnie współuczestnictwa procesowego koniecznego (art. 102 ust. 2 c.p.c.), prawidłowości *citazione* (art. 164 ust. 2, 3, 5 i 6 c.p.c.), stawiennictwa pozwanego i prawidłowości odpowiedzi obronnej (art. 167 ust. 2 i 3, art. 171 ust. 3 c.p.c.), prawidłowości pełnomocnictwa (art. 182 c.p.c.) itp. Dodatkowo sędzia może wskazać stronom na te kwestie, które z urzędu uważa za istotne dla rozstrzygnięcia sprawy i konieczne do wyjaśnienia. Obejmuje to nie tylko kwestie proceduralne, ale również merytoryczne, np. podejrzenie abuzywności zapisu umowy. Podniesienie takich kwestii pozwala stronom na ewentualną zmianę roszczeń i zarzutów oraz zgłoszenie wniosków o przeprowadzenie postępowania dowodowego¹⁵.
5. Jeśli w wyniku wstępnego badania sprawy konieczne stanie się wydanie zarządzeń czy podjęcie przez sąd lub strony uzupełniających czynności, sędzia prowadzący postępowanie, jeśli to konieczne, może przesunąć termin rozprawy przewidzianej na pierwsze stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy na czas nie dłuższy niż 45 dni.
6. Kolejny etap przygotowania do rozprawy obejmuje wymianę uzupełniających pism procesowych na podstawie art. 171 ter c.p.c. i w terminach określonych w tym przepisie. Zgodnie z nim strony, pod rygorem przepadku, mogą:
 - A. przynajmniej 40 dni przed rozprawą, o której mowa w art. 183 c.p.c. (rozprawa wyznaczona na pierwsze stawiennictwo i rozpoznanie sprawy) zgłosić roszczenia i zarzuty, które wynikają z roszczenia strony przeciwnej lub zarzutów zgłoszonych przez pozwanego lub osoby trzecie, a także sprecyzować lub zmienić wcześniej zgłoszone roszczenia, zarzuty i wnioski. W tym samym piśmie powód może wnioskować o zezwolenie na wezwanie do postępowania strony trzeciej, jeśli taka potrzeba wynikła na skutek obrony zgłoszonej przez pozwanego w piśmie procesowym;
 - B. przynajmniej 20 dni przed rozprawą odpowiedzieć na nowe roszczenia i zarzuty zgłoszone przez stronę przeciwną, zgłosić zarzuty wynikające z nowych roszczeń zgłoszonych w piśmie, o którym mowa w pkt 1, a także wskazać środki dowodowe i przedłożyć dokumenty;

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ F.P. Luiso, *Il Nuovo Processo Civile, Commentario breve agli articoli riformati del codice di procedura civile*, Mediolan 2023, s. 69–71.

C. przynajmniej 10 dni przed rozprawą odpowiedzieć na nowe zarzuty i wskazać dowody przeciwne.

Powołany przepis uprawnia strony do złożenia trzech pism procesowych, co ma zagwarantować sędzią. Naruszenie przez strony wskazanych w art. 171 ter c.p.c. terminów skutkuje „upływem czasu”, a więc pozbawieniem strony tych uprawnień¹⁶.

Ten etap fazy przygotowawczej służy ostatecznemu sprecyzowaniu stanu faktycznego i prawnego, mającego być przedmiotem badania i rozstrzygnięcia oraz określeniu materiału dowodowego, jaki ma zostać przeprowadzony i oceniony przez sąd (*thema decidendum et probandum*). Takie rozwiązanie, wprowadzone reformą Cartabii, ma na celu kompleksowe przygotowanie sprawy do rozstrzygnięcia na rozprawie, przeciwdziałając w ten sposób przewlekłości postępowania¹⁷. Na złożenie uzupełniających pism procesowych nie jest wymagana zgoda sędziego. Odmienne niż to miało miejsce przed reformą Cartabii, uprawnienie do ich złożenia i terminy, w których pisma mogą zostać złożone, wyznaczone zostały przez ustawę i nie podlegają żadnej modyfikacji przez sędziego. Strony natomiast mogą zrzec się uprawnienia do złożenia pism przygotowawczych, rezygnując z ich złożenia¹⁸. Pierwsze pismo uzupełniające umożliwia stronom przytoczenie nowych okoliczności faktycznych, ale w granicach dopuszczalnych przez prawidłowe skorzystanie z tzw. „*ius poenitendi*”, czyli sprecyzowanie dotychczasowych twierdzeń, zarzutów i wniosków. Funkcją drugiego pisma jest pełne zdefiniowanie *thema decidendum*. Może ono obejmować: ustosunkowanie się do nowych lub zmienionych twierdzeń i zarzutów strony przeciwnej, przedstawienie nowych zarzutów, będących konsekwencją nowych twierdzeń i zarzutów dotyczących skorzystania z *ius poenitendi* przez strony w pierwszym piśmie procesowym. Uściśla ono również *thema probandum* z uwagi na to, że jest niejako ostatnią okazją dla stron do ostatecznego sprecyzowania wniosków dowodowych. Trzecie pismo procesowe z kolei jest wynikiem „uprawnienia replikującego” w stosunku do zagadnień poruszonych w drugim piśmie¹⁹. W doktrynie zwraca się uwagę, że wymienione przepisy uwzględniają jedynie obronę strony przeciwnej. Nie przewidują, że potrzeba wskazania dalszych dowodów może wynikać z nowych zarzutów prawidłowo sformułowanych przez pozwanego w drugim piśmie procesowym, a nawet z zarzutów podniesionych w nim pierwszy raz. W takim przypadku trzecie pismo procesowe powinno służyć wskazaniu dowodów niezbędnych do wykazania nieprawdziwości faktów będących podstawą takich zarzutów, a nie tylko – jak to wynika z przepisu – do zgłoszenia dowodów przeciwnych. Z tego względu proponowane jest, aby prawo do dopuszczenia takiego dowodu wyprowadzić z zagwarantowanego w konstytucji prawa do obrony albo też z odpowiedniego zastosowania instytucji przywrócenia terminu (art. 153 c.p.c.)²⁰.

¹⁶ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, red. A. Didione, F. De Santis, Mediolan 2023, s. 157–158.

¹⁷ A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 34–35; C.D. Donna, *La fase introduttiva, la prima udienza e provvedimenti del giudice istruttore (art. 16, 163-bis, 164, 165, 166, 167, 168-bis, 171, 171-bis, 171-ter, 182, 183, 184, 185, 187 c.p.c.)* – publikowane w: A. Giorgio, A. Martina, *Le riforme del processo civile...*, op. cit., s. 287 i n.

¹⁸ G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 115.

¹⁹ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, op. cit., s. 158–160.

²⁰ G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 115–116.

Przedstawiony schemat postępowania może, oczywiście, podlegać pewnym deformacjom na skutek zdarzeń niezależnych od stron, takich jak np. choroba sędziego i inne wypadki losowe, zgłoszenie roszczeń wzajemnych, interwencja osoby trzeciej, konieczność poprawienia *citazione* lub *comparsa di riposta*. Modelowe jednak rozwiązanie sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym w fazie przygotowawczej we włoskim procesie cywilnym ujęte są w ustawowych granicach, pozostawiających sędziemu niewielki zakres uznaniowości.

Z momentem zakończenia wymiany pism procesowych, na podstawie art. 171-ter c.p.c., we włoskim procesie cywilnym zasadniczo wygasa możliwość zgłaszania przez strony dalszych twierdzeń i dowodów. Powinny one zostać zgłoszone, zanim rozpoznanie sprawy wejdzie w fazę decyzyjną. W systemie włoskim nie ma instytucji dalszego zgłaszania twierdzeń i dowodów, na wzór polskiego art. 205 [12] § 1 k.p.c. (i podobnych). Możliwe jest natomiast przywrócenie terminu do dokonania czynności procesowej, obejmującej zgłoszenie twierdzeń i dowodów na podstawie art. 153 c.p.c. Warunkiem przywrócenia terminu jest wykazanie przez stronę, że nie dokonała czynności w terminie bez swojej winy, z przyczyn „losowych” lub siły wyższej, przez co należy rozumieć wykazanie, że nie była w stanie uniknąć uchybienia terminu, pomimo starannego zachowania²¹.

Kolejnym etapem gromadzenia materiału procesowego istotnego dla rozstrzygnięcia sprawy jest rozprawa wyznaczona na pierwsze stawiennictwo stron i rozpoznanie sprawy na podstawie art. 183 c.p.c. (można ją określić jako rozprawę wstępną). Zgodnie z tym przepisem strony mają obowiązek stawić się na pierwszej rozprawie przeznaczony na pierwsze stawiennictwo i rozpoznanie sprawy. Na tej rozprawie sędzia swobodnie przesłuchuje strony, wyjaśniając, na podstawie przedstawionych faktów, kwestie niezbędne dla rozstrzygnięcia sprawy. Nieusprawiedliwiona nieobecność stron podlega w takim przypadku ocenie na podstawie art. 116 ust. 2 c.p.c., to jest w ramach zasady swobodnej oceny dowodów. Osobiste stawiennictwo stron może nastąpić także przez pełnomocników (art. 185 c.p.c.). Dopuszczalne jest również wysłuchanie stron na piśmie (art. 127 ter c.p.c.)²².

Po przesłuchaniu stron, sąd może podjąć decyzję o przeprowadzeniu postępowania pojednawczego. Jeśli decyzja taka nie zostanie podjęta, sędzia rozstrzyga o wnioskach dowodowych stron i, biorąc pod uwagę charakter, pilność i złożoność sprawy, wydaje postanowienie obejmujące kalendarz kolejnych rozpraw, wskazując czynności, jakie będą podejmowane na każdej z nich. Rozprawa w celu przeprowadzenia dopuszczonych dowodów powinna zostać wyznaczona w ciągu 90 dni²³. Sąd może również zarządzić przeprowadzenie dowodów z urzędu. W takim wypadku każda ze stron może, w terminie zawitym wyznaczonym przez sąd w tym samym postanowieniu dowodowym, przedstawić dowody, które uzna za konieczne w związku z dowodami zarządzonymi *ex officio*, a także złożyć replikę w kolejnym terminie wyznaczonym przez sąd. Następnie sąd rozstrzyga o ewentualnych wnioskach dowodowych złożonych w odpowiedzi na dopuszczenie przez sąd dowodów

²¹ D. Dalfino, *Civil Justice in Italy, Civil Justice in Italy*, op. cit., pkt 8.

²² F.P. Luiso, *Il Nuovo Processo Civile...*, op. cit., s. 79–83.

²³ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, op. cit., s. 165.

z urzędu. Dodać należy, że sąd, także na dalszym etapie postępowania, może wskazać stronom kwestie istotne dla rozstrzygnięcia sprawy, które uwzględni z urzędu. Wówczas jednak, zgodnie z art. 101 ust. 2 c.p.c., sąd ma obowiązek wyznaczyć stronom, pod rygorem nieważności, termin nie krótszy niż 20 dni i nie dłuższy niż 40 dni od daty doręczenia wezwania, na złożenie pism procesowych odnoszących się do tej kwestii. Takie rozwiązanie zapewnia realizację zasady lojalności procesowej i równouprawnienia stron.

Rozprawa wstępna nie ogranicza się zatem jedynie do zbadania skuteczności wszczęcia postępowania sądowego; mogą – i powinny na niej – być rozpoznane kwestie sporne, a w każdym razie sprecyzowanie faktów spornych pomiędzy stronami, doprecyzowanie tez dowodowych i określenie granic postępowania dowodowego²⁴. Jej przedmiotem jest, jak się określa w doktrynie, „przesłuchanie zamknięte”, gdyż strony nie mogą już zmienić swoich żądań i – co do zasady – doszło do prekluzji ewentualnych twierdzeń i dowodów. Z tych względów przymus przesłuchania stron wydaje się zbędny w tych przypadkach, w których nie ma potrzeby czynienia dodatkowych wyjaśnień po złożeniu pism procesowych na podstawie art. 171-ter c.p.c., np. gdy spór dotyczy jedynie prawa²⁵. Ponadto w doktrynie kwestionowane jest tak sztywne określenie reguł rozprawy wstępnej z uwagi na fakt, że wiele zmiennych może zniweczyć jej przebieg i spowodować konieczność jej odroczenia²⁶. Ta rozprawa jest jednak ważnym momentem rozpoznania sprawy w tym znaczeniu, że na tej rozprawie sędzia podejmuje decyzję w kwestii reżimu, w jakim sprawa będzie procedowana²⁷. Sędzia może zatem skierować sprawę do postępowania pojednawczego. Ponadto, na podstawie art. 183-quater c.p.c. może dojść do odrzucenia żądania (tzw. tymczasowy nakaz o odrzuceniu żądania), jeśli jest ono oczywiście bezzasadne lub jeżeli w pozwie nie wskazano w ogóle albo niezrozumiale jest żądanie bądź nie wskazano faktów będących przedmiotem żądania. W razie skutecznego zaskarżenia nakazu postępowanie toczy się w dalszym ciągu przed innym sędzią niż ten, który go wydał. Rozwiązanie to jest krytykowane w literaturze z uwagi na zbyt szeroki zakres władzy dyskrecyjnej sędziego przy ocenie zaistnienia przesłanki oczywistej bezzasadności powództwa, która nie jest oparta na obiektywnych kryteriach²⁸. W dalszej kolejności, po dokonaniu oceny złożoności sporu i wysłuchaniu stron, sędzia może zarządzić kontynuowanie procesu w ramach trybu uproszczonego, gdy stan faktyczny nie jest sporny lub gdy roszczenie opiera się na dowodach z dokumentów lub jest łatwe do rozstrzygnięcia lub wymaga nieskomplikowanego dochodzenia (art. 183-bis c.p.c.)²⁹. Może również, na podstawie art. 183-ter c.p.c., wydać postanowienie o uwzględnieniu powództwa,

²⁴ D. Dalfino, *Civil Justice in Italy, Civil Justice in Italy*, op. cit., pkt 4.

²⁵ G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 117–118.

²⁶ Ibidem, s. 122–123.

²⁷ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, op. cit., s. 162–165; G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 117–118.

²⁸ G.T. Liuzzi, *Le nuove ordinanze definitorie (art. 183-ter e 183-quater c.p.c.)*, w: *La riforma del processo civile L.26 novembre 2021 N. 206, E D.LEC. 10 ottobre 2022 N. 149 E 151*, red. D. Dalfino, Piacenza 2023, s. 128–129 i 135.

²⁹ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, op. cit., s. 165–170; F.P. Luiso, *Il Nuovo Processo Civile...*, op. cit., s. 82–84.

jeżeli okoliczności faktyczne uzasadniające żądanie zostały udowodnione, a zarzuty strony przeciwnej wydają się oczywiście bezzasadne (jest to tzw. nakaz zapłaty tymczasowo wykonalny). W razie jego skutecznego zaskarżenia postępowanie toczy się w dalszym ciągu przed innym sędzią niż ten, który wydał nakaz. W doktrynie wskazuje się, że przesłanki wydania tymczasowego nakazu zapłaty (w szczególności ta odnosząca się do zarzutów obrony) są abstrakcyjne, nieokreślone i nieoparte na obiektywnych kryteriach, a dyskrejonalna władza sędziego w zakresie oceny tych przesłanek – nadmierna³⁰. Dalsze decyzje, jakie mogą zostać podjęte co do właściwej ścieżki rozpoznania sprawy, obejmują zainicjowanie wydania orzeczenia w trybie prejudycjalnym przez skład kolegialny (art. 187 c.p.c.) oraz kontynuowanie postępowania w zwykłym trybie przez przygotowanie harmonogramu rozprawy i wyznaczenie rozprawy w celu przeprowadzenia postępowania dowodowego w terminie 90 dni (art. 183 c.p.c.)³¹. Jest to jednak termin instrukcyjny³². Sporządzenie harmonogramu rozpraw, o jakim mowa w art. 183 c.p.c., jest obowiązkiem w celu dalszego kontynuowania postępowania. Dopuszczając dowód, sędzia zobligowany jest jednocześnie postawić niejako prognozę co do potrzeb badawczych i czasu rozpoznania sprawy³³. Ta działalność sędziego stanowi niejako kulminacyjny moment w ramach sędziowskiego kierownictwa w ogóle, a w szczególności kierownictwa postępowaniem dowodowym. Zarówno ocena stopnia skomplikowania sprawy, jak i antycypacja czasu trwania postępowania wymagają wstępnej merytorycznej oceny zgłoszonych roszczeń, twierdzeń i zarzutów. Od wyników tej wstępnej oceny sędziego śledczego zgłoszonych twierdzeń i dowodów zależą bowiem dalszy tryb postępowania, liczba i zakres podejmowanych czynności procesowych, przeprowadzenie dowodów.

Następnie, w myśl art. 188 c.p.c., sędzia prowadzący postępowanie, zgodnie z opracowanym przez siebie harmonogramem, przeprowadza dowody. W tej fazie przewidziano istotny środek dyscyplinujący strony, którego zastosowanie jednak nie jest uzależnione od uznania sędziego. Zgodnie z art. 208 c.p.c., jeśli strona, na której żądanie ma być przeprowadzony dowód, nie stawi się, sędzia prowadzący postępowanie dowodowe stwierdza, że strona ta utraciła prawo do przeprowadzenia dowodu, chyba że obecna druga strona zażąda przeprowadzenia tego dowodu. Zainteresowana strona może na następnej rozprawie wystąpić do sędziego o uchylenie postanowienia o utracie prawa do przeprowadzenia dowodu. Sędzia uchyli postanowienie, jeśli stwierdzi, że brak stawiennictwa spowodowany był przyczyną niezależną od strony. Jest to instytucja dość rygorystyczna, zważywszy, że strona zgłosiła skutecznie wniosek dowodowy, a niestawiennictwo strony – co do zasady – nie uniemożliwia przeprowadzenia dowodu.

³⁰ G.T. Liuzzi, *Le nuove ordinanze definitive...*, op. cit., s. 128–129 i 131; G. Scarselle, *I punti salienti dell'attuazione della riforma del processo civile di cui al decreto legislativo 10 ottobre 2022, n. 149*, www.giustiziainsieme.it (dostęp: 12.11.2023).

³¹ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, op. cit., s. 165–170; F.P. Luiso, *Il Nuovo Processo Civile...*, op. cit., s. 82–84.

³² G. Reali, *La cognizione in primo grado*, op. cit., s. 121.

³³ L. Iannicelli, M. Angelone, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, op. cit., s. 165–170.

Ostatnia faza postępowania zwykłego ma miejsce, gdy sędzia uzna, że sprawa jest gotowa do rozstrzygnięcia, ponieważ została ona odpowiednio i definitywnie przygotowana i zebrano niezbędne dowody, bądź też nie ma potrzeby ich zbierania (art. 187 i 188 c.p.c.). W art. 209 c.p.c. przewidziano formalne zamknięcie postępowania dowodowego, gdy zostaną przeprowadzone dopuszczone dowody lub gdy strona utraciła prawo do przeprowadzenia dowodu na podstawie art. 208 c.p.c., a nie ma innych środków dowodowych do przeprowadzenia, albo gdy sędzia uzna, że dalsze przeprowadzenie dowodów jest zbędne, ze względu na wyniki już osiągnięte.

Z reguły w postępowaniu zwykłym w pierwszej instancji rozstrzygnięcie sprawy należy do tego sędziego, który ją prowadził i przed którym przeprowadzono dowody. W ten sposób sędzia ten pełni różne funkcje w zależności od etapu postępowania (sędzia śledczy – sędzia rozstrzygający sprawę)³⁴. Podstawowym zadaniem sędziego prowadzącego sprawę (sędzia badający, *il giudice istruttore*) jest wykonywanie wszelkich uprawnień niezbędnych do jak najszybszego i uczciwego przebiegu postępowania. Sędzia ten wyznacza kolejne rozprawy i terminy, w których strony muszą dokonywać czynności procesowych (art. 175 c.p.c.). Sędzia ten kieruje i zarządza postępowaniem, m.in. dokonuje selekcji dowodów, podejmuje decyzję o ich dopuszczeniu i zapewnia ich zebranie. Podjęte jednak przez sędziego badającego decyzje procesowe nie są wiążące dla składu rozstrzygającego sprawę definitywnie ani jednoosobowego, ani kolegiального. Sędzia badający sprawę definitywnie ją rozstrzyga, z wyjątkiem tych spraw, w których przepisy przewidują rozstrzygnięcie przez skład kolegialny. Zostały one wymienione w art. 50 bis c.p.c. W tych sprawach sędzia badający powołany jest tylko do zbadania sprawy i przygotowania sprawy do rozstrzygnięcia, a wydanie ostatecznej decyzji powierzone zostaje składowi kolegialnemu – przewodniczącemu, innemu sędziemu, i temu samemu sędziemu badającemu – który przedstawia składowi wyniki wcześniejszego postępowania³⁵.

Niezależnie od przedstawionej wyżej organizacji postępowania i modelu sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym, we włoskim kodeksie postępowania cywilnego przewidziano szczegółowe rozwiązanie umożliwiające realizację zasady koncentracji materiału dowodowego. Chodzi o art. 210 p.c.p. Ma on na celu przymuszenie strony do przedstawienia dowodów. Stanowi on, że sędzia prowadzący postępowania może, na wniosek strony, nakazać drugiej stronie lub osobie trzeciej przedstawienie w sądzie dokumentu lub innej rzeczy, którą uzna za niezbędną do okazania na rozprawie. Jeżeli strona nie zastosuje się do nakazu wydania dowodów bez uzasadnionej przyczyny, sąd nakazuje jej zapłatę grzywny w wysokości od 500 do 3000 EUR, a ponadto ocenia takie zachowanie w ramach zasady swobodnej oceny dowodów (art. 116 ust. 2 c.p.c.). W przypadku osoby trzeciej grzywna może wynosić od 250 do 1500 EUR. Sankcja ta nie jest jednak automatyczna, gdyż sąd powinien ocenić przyczyny odmowy przedstawienia dowodów i uznać je za uzasadnione.

³⁴ D. Dalfino, *Civil Justice in Italy, Civil Justice in Italy*, op. cit., pkt 9.

³⁵ Ibidem.

Jednym z narzędzi zarządzania postępowaniem dowodowym może być instytucja nadużycia prawa procesowego. We włoskiej procedurze cywilnej nie unormowano wprost tej instytucji. Pojęcie nadużycia prawa procesowego zdefiniowane zostało w orzecznictwie oraz doktrynie i wywodzone jest z zasady słuszności i dobrej wiary wyrażonej w art. 1775 włoskiego kodeksu cywilnego³⁶. Zasady te można w sposób abstrakcyjny zastosować nie tylko do prawa podmiotowego, ale do każdej sytuacji, w której określone podmiotowi przyznano pewne narzędzia, instrumenty czy uprawnienia służące do obrony określonego interesu uznanego za godny ochrony³⁷. Te narzędzia i uprawnienia mogą być realizowane zarówno w obszarze prawa materialnego, jak i procesowego. Granicą tych uprawnień jest ukierunkowanie ich na realizację konkretnego interesu. Podobnie zatem jak w prawie polskim, przesłanką oceny, czy doszło do nadużycia prawa, jest stwierdzenie, czy strona wykonuje swoje uprawnienia zgodnie z celem, dla którego jej je przyznano. Jeśli uprawnienia te realizowane są w sposób dysfunkcyjny, system prawny zakazuje wykonywania go na płaszczyźnie prawa materialnego oraz dochodzenia

³⁶ Na temat ewolucji pojęcia nadużycia prawa np.: G. Perlingieri oraz L. Di Nella, na potrzeby tłumaczenia włoskiego autorstwa Louis Jossierand w L. Jossierand, *L'abuso dei diritti* (1905), tłumaczenie włoskie przez L. Tullio, Neapol 2018, oraz tam dalsza bibliografia. W tej kwestii por.: F. Ranieri, *Eccezione di dolo generale*, „Digesto Discipline Privatistiche – Sezione Civile – Settimo aggiornamento”, Turyn 1991, s. 311 i n. oraz A.A. Dolmetta, *Exceptio doli generalis*, w: *Encyklopedia prawna Treccani*, uaktualniona, XIII, 1997, s. 1 i n.; już wcześniej W. Bigiavi, *L'exceptio doli nel diritto cambiario*, „Il Foro Italiano” 1938, IV, s. 203 i n.; omawia nadużycie jako „kontrfunkcjonalne” wykonywanie prawa L. Tullio, *Eccezione di abuso*, Neapol 2005, s. 121, 153 i n. w ślad za P. Perlingieri oraz P. Femia, *Nozioni introdotte e principi fondamentali del diritto civile*, Neapol 2004, s. 143 oraz za N. Irti, *Dal diritto civile al diritto agrario (Momenti di storia giuridica francese)*, Mediolan 1962, s. 45 i n., który uznaje za „antyfunkcjonalne” działanie stanowiące nadużycie, ibidem, s. 47. Por. także: C. Restivo, *Contributo ad una teoria dell'abuso del diritto*, Mediolan 2007; M. Robles, *Abuso del diritto e dinamiche sanzionatorie nella prospettiva costituzionale*, „Rassegna di diritto civile” 2009, s. 755 i n.; G. Vettori, *L'abuso del diritto*, „Obbligazione contrattuale” 2010, s. 168 i n.; A. Gentili, *L'abuso del diritto come argomento*, „Rivista di diritto civile” 2012, I, s. 297 i n.; w orzecznictwie zob. Pretura di Parma (dawna nazwa sądów we Włoszech przed wprowadzeniem nazwy Tribunale w 1999 r.), 30 marca 1950 w: „Foro civ.” 1950, s. 336 i n.; Pretura di Sondrio, „Foro civ.” 1950, 18 czerwca 1988, w: „Banca borsa tit. cred.” 1989, II, s. 525 i n.; Sąd dla Mediolanu, 2 marca 1994, „Giur. It.” 1996, I, 2, s. 59 i n. Szczególnie interesujący okazuje się wyrok Sądu Najwyższego z 18 września 2009, nr 20106, „Rassegna di diritto civile” 2010, s. 577 i n., który stwierdzał w konkretnej sprawie nadużycie prawa na skutek wykonania prawa odstąpienia *ad nutum*, mimo że strony zastrzegły taką możliwość w umowie. W tej kwestii E. Giorgini, *Recesso ad nutum secondo ragionevolezza*, „Rassegna di diritto civile” 2010, s. 602, podkreśla bezwzględną potrzebę stosowania zasady racjonalności przy ocenie, czy doszło do nadużycia prawa przez osobę uprawnioną do jego wykonania; zob. również A. Gentili, *Abuso del diritto e uso dell'argomentazione*, „Resp. Civ. Prev.” 2010, s. 354 i n.; krytycznie M. Orlandi, *Contro l'abuso del diritto (na marginesie wyroku Sądu Najwyższego, 18 września 2009, nr 20106)*, w: „Rassegna di diritto civile” 2010, II, s. 147 i n., która zaprzecza możliwości konstruowania zakazu nadużycia prawa jako zasady ogólnej.

³⁷ S. Romano, *Abuso del diritto*, w: *Enciclopedia del Diritto*, I, Mediolan 1958, s. 166 i n. oraz di P. Rescigno, *L'abuso del diritto*, 1965, *L'abuso del diritto*, Bolonia 1998, s. 11 i n.; w piśmiennictwie zob. G. Levi, *L'abuso del diritto*, Mediolan 1993; D. Messinetti, *Abuso del diritto*, w: *Enciclopedia del Diritto*, Mediolan 1998, s. 1 i n.; R. Sacco, *L'esercizio e l'abuso del diritto*, w: G. Alpa, M. Graziadei, A. Guarneri, U. Mattei, P.G. Monateri oraz R. Sacco, *La parte generale del diritto civile*, 2, *Il diritto soggettivo*, Turyn 2001, s. 313 i n.; M. Messina, *L'abuso del diritto*, Neapol 2004; E. Pellicchia, *Scelte contrattuali e informazioni personali*, Turyn 2005, s. 89 i n.

go na płaszczyźnie proceduralnej³⁸. Środkiem opozycyjnym w postępowaniu cywilnym przeciwko roszczeniu, które stosowane jest w celach dysfunkcyjnych, jest zarzut nadużycia prawa (*exceptio doli generalis*)³⁹.

Jak to już wyżej wskazano, włoski kodeks postępowania cywilnego nie zawiera zapisu o zakazie nadużywania przez strony praw procesowych, który stanowiły odpowiednik art. 4 [1] k.p.c. Zgodnie natomiast z art. 88 c.p.c. strony i ich adwokaci mają obowiązek postępować w sądzie zgodnie z zasadami uczciwości i lojalności. Norma ta może być uznawana za odpowiednik klauzuli dobrych obyczajów w postępowaniu cywilnym, wyrażonej w art. 3 k.p.c. Nakaz lojalnego i uczciwego postępowania przed sądem został zatem ujęty we włoskiej procedurze cywilnej od strony pozytywnej. Naruszenie tego nakazu może spotkać się z negatywnymi konsekwencjami procesowymi. Pierwsza z nich zawarta jest w samym art. 88 c.p.c. Przepis ten umożliwia zawiadomienie przez sąd podmiotu uprawnionego do wszczęcia postępowania dyscyplinarnego wobec adwokata o postępowaniu sprzecznym z nakazem wyrażonym w art. 88 c.p.c. Kolejne sankcje, jakie mogą być zastosowane wobec strony naruszającej zasady określone w art. 88 c.p.c., zawarte zostały w art. 96 c.p.c.⁴⁰ Po pierwsze, zgodnie z tym przepisem, jeżeli okaże się, że strona przegrywająca działała lub podjęła obronę przed sądem w złej wierze lub z rażącym niedbalstwem, sąd, na wniosek drugiej strony, nakazuje jej, oprócz obowiązku zwrotu kosztów procesu, zapłatę odszkodowania (art. 96 ust. 1 c.p.c.). Po drugie, odszkodowanie takie może być zasądzone od powoda bądź wierzyciela w wypadku stwierdzenia, że nie istnieje prawo (roszczenie), co do którego wykonano środek zabezpieczający lub wniesiono pozew, zarejestrowano hipotekę sądową lub przeprowadzono egzekucję, jeżeli powód lub wierzyciel działali bez zwykłej ostrożności (art. 96 ust. 2 c.p.c.). Po trzecie, zasądzając zwrot kosztów procesu, sąd może nakazać stronie przegrywającej zapłatę odpowiedniej sumy (art. 96

³⁸ Porównaj na ten temat: P. Perlingieri, *Profili del diritto civile*, Neapol 1994, s. 109; L. Ferroni, *Spunti per lo studio del divieto d'abuso delle situazioni soggettive patrimoniali*, w: (różni autorzy), *Temi e problemi della civilistica contemporanea*, s. 313. Technika nadużycia stanowi – według D. Messinetti, *Abuso del diritto*, op. cit., s. 1 – formę kontroli realizowaną „za pomocą heteronomicznej oceny sposobów sprawowania władzy”. Bardziej ogólnie por. G. Zaccaria, *L'abuso del diritto nella prospettiva della filosofia del diritto*, „Rivista di diritto civile” 2016, s. 744 i n.

³⁹ F. Ranieri, *Eccezione di dolo generale*, op. cit., s. 311 i n., oraz A.A. Dolmetta, *Exceptio doli generalis*, op. cit., s. 1 i n.; już wcześniej W. Bigiavi, *L'exceptio doli nel diritto cambiario*, s. 203 i n.

⁴⁰ Wskazać należy, że nadużycie prawa procesowego może dotyczyć wszystkich jednostkowych praw i uprawnień, które system prawny przyznaje stronom: L.P. Comoglio, *Abuso del processo e garanzie costituzionali*, „Rivista di diritto processuale” 2008, s. 328; w temacie zob. N. Lipari, *L'abuso del diritto e la creatività della giurisprudenza*, „Questione giustizia” 2016, nr 4, s. 33, w kwestii nadużyć procesowych zob. A. Dondi, *Abuso del processo (diritto processuale civile)*, w: *Enciclopedia del Diritto*, wyd. III, Mediolan 2010, s. 1 i n.; M. Montanari, *Note minime in tema di abuso del processo*, „Corriere giuridico” 2011, s. 556; C. Consolo, *Note necessariamente divaganti quanto all'«abuso sanzionabile del processo» e all'«abuso del diritto come argomento»*, „Rivista di diritto processuale” 2012, s. 1284; G. Scarselli, *Sul c.d. abuso del processo*, „Rivista di diritto processuale” 2012, s. 1450; M.F. Ghirga, *Recenti sviluppi giurisprudenziali e normativi in tema di abuso del processo*, „Rivista di diritto processuale” 2015, s. 445; M. Taruffo, *Abuso del processo*, w: *Contratto e impres*, 2015, s. 832; G. Tropea, *L'abuso del processo amministrativo. Studio critico*, Neapol 2015, s. 17; G. Verde, *L'abuso del diritto e l'abuso del processo (dopo la lettura del recente libro di Tropea)*, „Rivista di diritto processuale” 2015, s. 1085; M. Fornaciari, *Note critiche in tema di abuso del diritto e del processo*, „Rivista Trimestrale” 2016, s. 593.

ust. 3 c.p.c.). Po czwarte, jako dodatkową sankcję we wszystkich trzech powyższych przypadkach sąd może nałożyć na stronę grzywnę w wysokości nie mniejszej niż 500 EUR i nie większej niż 5000 EUR (art. 96 ust. 4 c.p.c.)⁴¹.

Powyższy przepis reguluje instytucję tzw. zaostrzonej (kwalifikowanej) odpowiedzialności procesowej za lekkomyślność sporu, obejmującą przypadki odpowiedzialności odszkodowawczej za czynności lub zachowania procesowe stron i wszelkie szkodliwe skutki, jakie mogą z takiego działania wyniknąć dla strony przeciwnej⁴². Odpowiedzialność przewidzianą w art. 96 c.p.c. może ponosić tylko strona przegrująca sprawę. Odmienne niż to jest w polskiej procedurze, regulacja c.p.c. nie przewiduje sankcji punktowej, jaka może zostać zastosowana niezależnie od wyniku procesu (art. 226 [2] § 2 k.p.c.). Przesłankami przyznania odszkodowania na podstawie art. 96 ust. 1 c.p.c. jest wykonywanie uprawnienia niezgodnie z celem, dla którego zostało ono przyznane (przesłanka obiektywna) oraz działanie umyślne lub z rażącym niedbalstwem (przesłanka subiektywna). W przypadku odszkodowania na podstawie art. 96 ust. 2 c.p.c. wystarczające jest stwierdzenie, że strona wykazała się nawet lekkim niedbalstwem albo, że gdyby działała z należytą starannością (zwykłą ostrożnością), to wiedziałaby o tym, że nie przysługuje jej określone prawo materialne albo roszczenie⁴³. W obu powyższych przypadkach (art. 96 ust. 1 i 2 c.p.c.) odszkodowanie przyznawane jest na wniosek strony poszkodowanej, stąd to na tej stronie spoczywa ciężar udowodnienia zarówno bezprawnego zachowania się strony przeciwnej, jak i zaistnienia oraz wysokości szkody⁴⁴. Wyrównaniu na podstawie art. 96 ust. 1 i 2 c.p.c. podlegają przy tym szkody zarówno majątkowe, jak i niemajątkowe. Wchodzi tu w grę zatem także zadośćuczynienie⁴⁵.

⁴¹ G. Mastrogiovanni, w: *Il Processo civile dopo la riforma Cartabia*, red. A. Didione, F. De Santis, 2023, s. 99–200 (dostęp: 12.11.2023).

⁴² Ilaria Parlato, „Responsabilità aggravata”, *AltalexPedia*, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>; pkt 2; Tribunale Massa, 16/11/2018, n. 804; Cass. Civ. 3 marca 2010, n. 5069; Cass. Civ. 24 lipca 2007, n. 16308; Cass. Civ. 12 marca 2002, n. 3573; Cass. Civ. 4 kwietnia 2001, n. 4947, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata> (dostęp: 12.11.2023).

⁴³ Ilaria Parlato, „Responsabilità aggravata”, *AltalexPedia*, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>; pkt 2; Viterbo Court, 18 września 2018 r., n. 1273; Cass. 6 lipca 2003, n. 9060; Cass. Civ. 12 stycznia 2010, n. 327; Cass. Civ., 8 września 2003, n. 13071; Cass. Civ. 21 lipca 2000, n. 9579; Cass. Civ. 29 września 2016, n. 19285; Cass. Civ. 19 kwietnia 2016, n. 7726; Cass. Civ. 22 lutego 2016, n. 3376; Cass. Civ. 30 października 2015 r., n. 22289; Cass. Civ. 11 lutego 2014, n. 3003, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>; Cass. Civ. 09 listopada 2017, n. 26515; <https://www.altalex.com/documents/news/2017/11/20/responsabilita-aggravata> (dostęp: 12.11.2023).

⁴⁴ Ilaria Parlato, „Responsabilità aggravata”, *AltalexPedia*, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>; pkt 8; Trib. Rzym, 10 lipca 2018 r., n. 14223; Trib. Rzym, 2 października 2017 r., n.18514; Cass. Civ., 6 listopada 2005, n. 21393; Cass. Civ., 19 lipca 2004, n. 13355; Cass. Civ., 15 kwietnia 2013 n. 9080; Cass. Civ., 8 czerwca 2007, n. 13395; Cass. Civ., 15 lutego 2007, n. 3388; Cass. Civ., 12 grudnia 2005, n. 27383; Cass. Civ., 9 września 2004, n. 18169, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata> (dostęp: 12.11.2023).

⁴⁵ Ilaria Parlato, „Responsabilità aggravata”, *AltalexPedia*, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>; pkt 5, 6 i 7; Cass. Civ., 12 października 2011 r., n. 20995; Cass. Civ., 12 października 2011 r., n. 20995; Cass. Civ., 12 października 2011 r., n. 20995; Cass. Civ., 12 października 2011 r., n. 20995; Cass. Civ., 12 października 2011 r., n. 20995.

W odróżnieniu od regulacji zawartej w art. 96 ust. 1 i 2 c.p.c. sąd – na podstawie art. 96 ust. 3 c.p.c. – może z urzędu zasądzić od strony przegrywającej odpowiednią (sprawiedliwą) kwotę od strony nadużywającej uprawnień procesowych. Zasądzenie tej kwoty następuje w oderwaniu od roszczenia strony wygrywającej i nie wymaga udowodnienia szkody. Jest to zatem rodzaj szczególnej kary pieniężnej, uiszczanej na rzecz strony, ale w interesie wymiaru sprawiedliwości i pozostawionej uznaniu sędziowskiemu⁴⁶. Przepis art. 96 ust. 3 c.p.c. ma charakter sankcji, a nie tylko kompensacji i ma przeciwdziałać zachowaniu nadużywającemu prawa procesowego, sprzecznemu z zasadą lojalności procesowej⁴⁷.

W wyniku reformy Cartabii do art. 96 c.p.c. dodano ustęp 4, wzmacniający sankcje nakładane na stronę przegrywającą proces, która nadużyła uprawnień procesowego. Przepis ten przewiduje dodatkowy obowiązek zapłaty grzywny w wysokości od 500 do 5000 EUR na rzecz funduszu grzywien. Grzywna ta może zostać nałożona na stronę w razie zaktualizowania się jednej z sytuacji opisanych w art. 96 ust. 1–3 c.p.c. i stanowi niejako rekompensatę szkód wyrządzonych wymiarowi sprawiedliwości za zbędne wydatkowanie środków na prowadzenie postępowania sądowego. Rozwiązanie to ma wzmocnić gwarancje przestrzegania zasady lojalności procesowej stanowiącej podstawę rzetelnego procesu.

Kolejne rozwiązanie, dające sędziemu instrument mający przeciwdziałać przewlekłości postępowania sądowego i narzędzie zniechęcające strony do nadużywania uprawnień procesowych, związane jest z rozstrzygnięciem o kosztach procesu. Zgodnie z art. 92 c.p.c. sąd, rozstrzygając o kosztach procesu, może:

1. pominąć te koszty, poniesione przez stronę wygrywającą, które uzna za nadmierne lub zbędne;
2. niezależnie od wyniku sprawy, nakazać jednej ze stron zwrot kosztów na rzecz drugiej strony, nawet jeśli nie podlegają zwrotowi, które strona ta wywołała

n. 20995, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>, (dostęp: 12.11.2023).

⁴⁶ Zob. V. Zeno-Zencovich, *Pena privata e punitive damages nei recenti orientamenti dottrinali americani*, w: F.D. Busnelli, G. Scalfi (red.), *Le pene private*, Mediolan 1985, s. 375 i n.; G. Ponzanelli, *I punitive damages, il caso Texaco e il diritto italiano*, „Rivista di diritto civile” 1987, II, s. 409 i n.; F. Quarta, *Risarcimento e sanzione nell’illecito civile*, Neapol 2013, s. 8 i n.; A. Malomo, *Responsabilità civile e funzione punitiva*, Neapol 2017, s. 7 i n.; M. Grondona, *La responsabilità civile tra libertà individuale e responsabilità sociale. Contributo al dibattito sui «risarcimenti punitivi»*, Neapol 2017, s. 105 i n.; A. Lasso, *Riparazione e punizione nella responsabilità civile*, Neapol 2018, s. 64 i n.; C. Cicero, *Il perimetro dei „risarcimenti punitivi”*, w: idem (red.), *I danni punitivi, Tavola rotonda – Cagliari 9 maja 2018*, Neapol 2019, s. 41 i n. Dla porównania z doświadczeniami zagranicznymi, zob. F. Benatti, *Inadempimento del contratto e danni punitivi*, „Rivista di diritto civile” 2013, s. 846 i n.; Ilaria Parlatto, „Responsabilità aggravata”, *AltalexPedia*, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>; pkt 9; Tribunale di Roma, 28 września 2017 r.; Cass. Civ. (Sąd Najwyższy Izba Cywilna), 8 lutego 2017 r., n. 3311; Cass. Civ. (Sąd Najwyższy Izba Cywilna), 19 kwietnia 2016, n. 7726; Cass. Civ. (Sąd Najwyższy Izba Cywilna), 8 lutego 2017 r., n. 3311; Cass. Civ. (Sąd Najwyższy Izba Cywilna), 19 kwietnia 2016 r., n. 7726; Cass. Civ. (Sąd Najwyższy Izba Cywilna), 11 lutego 2014, n. 3003 (dostępne na stronie <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>) (dostęp: 12.11.2023).

⁴⁷ M. Rinaldi, *Lite temeraria: si alla sanzione pecuniaria per scoraggiare L’abuso del processo*; Tribunale Lamezia Terme, sezione civile (Sąd w Lamezia Terme Wydział Cywilny) 11 czerwca 2012, <https://www.altalex.com/documents/news/2012/12/11/lite-temeraria-si-alla-sanzione-pecuniaria-per-scoraggiare-l-abuso-del-processo> (dostęp: 12.11.2023).

w przypadku niewywiązania się z obowiązku określonego w art. 88 c.p.c. (naruszenie obowiązku lojalności i uczciwości przed sądem).

Regulacja z art. 92 ust. 1 c.p.c. zbliżona jest do rozwiązania przyjętego w polskiej procedurze cywilnej w art. 98 § 1 k.p.c. oraz art. 226 [2] § 2 pkt 3a k.p.c., a uszczegółowionych w kolejnych przepisach. Rozwiązanie to zostało sformułowane w nieco inny sposób, nie od strony negatywnej (przez wskazanie, czego sąd nie uwzględni), ale od strony pozytywnej (co sąd może uwzględnić). Zgodnie z art. 98 par. 1 k.p.c. strona przegrywająca sprawę obowiązana jest zwrócić przeciwnikowi na jego żądanie tylko koszty niezbędne do celowego dochodzenia praw i celowej obrony. Natomiast w myśl art. 226 [2] § 2 pkt 3a k.p.c. w przypadku stwierdzenia nadużycia przez stronę prawa procesowego sąd może przyznać od strony nadużywającej koszty procesu podwyższone odpowiednio do spowodowanego tym nadużyciem zwiększenia nakładu pracy strony przeciwnej na prowadzenie sprawy, nie więcej jednak niż dwukrotnie. Regulacja z art. 92 ust. 2 c.p.c. zbliżona jest natomiast do rozwiązań przyjętych w procedurze polskiej w art. 226 [2] § 2 pkt 2 k.p.c. oraz art. 103 §§ 1 i 3 k.p.c. Przepisy te umożliwiają włożenie na stronę lub interwenienta ubocznego niezależnie od wyniku sprawy obowiązku zwrotu kosztów, wywołanych ich niesumiennym lub oczywiście niewłaściwym postępowaniem, a w przypadku stwierdzenia nadużycia prawa procesowego – także obowiązku zwrotu kosztów w części większej, niż wskazywałby wynik sprawy, a nawet zwrotu kosztów w całości. Sankcje te stosowane są między innymi wtedy, gdy strona nadużyła prawa procesowego np. przez złożenie wyjaśnień niezgodnych z prawdą, zatajenie lub opóźnione powołanie dowodów, czy też multiplikowanie dowodów nieistotnych dla rozstrzygnięcia sprawy.

PODSUMOWANIE

Włoski model sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym w sposób istotny różni się od modelu polskiego. W większości obszarów sędzia włoski nie cieszy się dużym zakresem uznaniowości i swobodnego podejmowania decyzji w kwestii gromadzenia materiału procesowego. Ustawa określa ściśle terminy składania przez strony pism przygotowawczych i precyzuje moment, po którym nie jest możliwe dalsze prezentowanie twierdzeń i dowodów. We włoskim prawie procesowym nie funkcjonują również przepisy szczególne, które umożliwiałyby stronom zgłaszanie dalszych twierdzeń i dowodów, jeśli strony nie powołały ich bez swojej winy albo gdy potrzeba ich powołania powstała już po upływie terminów do zgłoszenia twierdzeń i dowodów. Strony mogą jedynie skorzystać z ogólnej instytucji przywrócenia terminu, jeśli uchybiła terminowi do dokonania czynności procesowej polegającej na zgłoszeniu twierdzeń i dowodów (np. czynności złożenia pisma przygotowawczego).

Czynności kierownicze sędziego we włoskim procesie cywilnym są natomiast mocno zaakcentowane w obszarze wstępnego merytorycznego badania sprawy. Sędzia ma prawo na wstępnej rozprawie zwrócić uwagę stron na pewne kwestie istotne dla rozstrzygnięcia sprawy, które należy wyjaśnić, a także dopuścić dowód

z urzędu. Ma jednak obowiązek umożliwić stronom w takiej sytuacji zajęcie stanowiska co do podniesionych przez sędziego kwestii oraz zgłoszenie ewentualnych wniosków dowodowych w związku z dopuszczeniem dowodów z urzędu. Po zbadaniu sprawy na rozprawie wstępnej sędzia prowadzący postępowanie podejmuje również decyzję, m.in. na podstawie przesłanek merytorycznych, czy sprawa będzie rozpoznawana w postępowaniu zwykłym czy uproszczonym, czy uzasadnione jest wydanie tymczasowego nakazu uwzględniającego powództwo albo odrzucającego żądanie. Jest to instytucja zbliżona do funkcjonującej w polskim k.p.c. uproszczonej procedury oddalenia powództwa oczywiście bezzasadnego (art. 191 [1] k.p.c.). Istotną również cechą odróżniającą model włoski od polskiego jest bardziej sformalizowany przebieg procesu: wymiana pism procesowych w określonych terminach – rozprawa wstępna i decyzja zakreślająca granice postępowania dowodowego – rozprawa przewidziana na przeprowadzenie dowodów przez sędziego śledczego – rozstrzygnięcie sprawy przez sędziego prowadzącego postępowanie albo przez skład kolegialny. W modelu polskim sąd lub przewodniczący, aż do zamknięcia rozprawy, mogą podejmować czynności zmierzające do wzbudzenia inicjatywy stron w wyjaśnieniu okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy i modyfikować przebieg postępowania w reakcji na zmianę sytuacji procesowej i zmianę stanowisk stron. Sąd lub przewodniczący mogą, w szczególności, zobowiązać strony do złożenia pism przygotowawczych, czy też dopuścić dowód z urzędu w każdym stanie sprawy, oczywiście w granicach ustawowych przesłanek, które jednak przyznają sędziemu dość szeroki zakres władzy dyskrecyjnej. Pod tym względem model polski jest bardziej elastyczny, natomiast model włoski bardziej skłania strony do zachowania dyscypliny procesowej.

BIBLIOGRAFIA:

- Anche V., Finocchiaro G., *Il principio di sinteticità nel processo civile*, „Rivista di diritto processuale” 2013.
- Astone A., *Il divieto di abuso del diritto. Diritto scritto e diritto vivente*, Mediolan 2017.
- Benatti F., *Inadempimento del contratto e danni punitivi*, „Rassegna di diritto civile” 2013.
- Bigiavi W., *L'exceptio doli nel diritto cambiario*, „Il Foro Italiano” 1938.
- Cicero C., *Il perimetro dei „risarcimenti punitivi”*, w: C. Cicero (red.), *I danni punitivi, Tavola rotonda – Cagliari 9 maggio 2018*, Neapol 2019.
- Comoglio L.P., *Abuso del processo e garanzie costituzionali*, „Rivista di diritto processuale” 2008.
- Consolo C., *Note necessariamente divergenti quanto all'«abuso sanzionabile del processo» e all'«abuso del diritto come argomento»*, „Rivista di diritto processuale” 2012.
- Dalfino D., *Civil Justice in Italy*, „Nagoya University Comparative Study of Civil Justice” 2009, vol. 8, part II. Civil Procedure, chapter VI Characteristics of Procedure. Guidelines of proceedings Ordinary proceedings in first instance.
- Di Nella L., *L'abuso delle situazioni giuridiche negli ordinamenti europeo italiano e tedesco: profili civilistici e tributari*, w: *Studi in onore di Antonino Cataudella*, red. E. del Prato, t. I, Neapol 2013.
- Dondi A., *Abuso del processo (diritto processuale civile)*, *Enciclopedia del Diritto*, wyd. III, Mediolan 2010.
- Donna C.D., *La fase introduttiva, la prima udienza e i provvedimenti del giudice istruttore (art. 16, 163-bis, 164, 165, 166, 167, 168-bis, 171, 171-bis, 171-ter, 182, 183, 184, 185, 187 c.p.c.) pubblicato*

- nel libro *Giorgio e a Martina, Le riforme del processo civile D.Lgs. 10 ottobre 2022, n. 149, in attuazione della L. 26 novembre 2021, n. 206*, Turyn 2023.
- Dolmetta A.A., *Exceptio doli generalis*, *Enciclopedia giuridica Treccani*, wyd. XIII, 1997.
- Ferrari M., *Comparsa di costituzione e riposta: la guida completa. I requisiti, le difese proponibili e le eccezioni sollevabili*, <https://www.altalex.com/guide/Comparsa-di-costituzione-e-risposta>.
- Ferroni L., *Spunti per lo studio del divieto d'abuso delle situazioni soggettive patrimoniali*, w: P. Perlingieri (red.), *Temi e problemi della civilistica contemporanea. Venticinque anni della „Rassegna di diritto civile“*, Neapol 2005.
- Fornaciari M., *Note critiche in tema di abuso del diritto e del processo*, „*Rivista Trimestrale di diritto pubblico*” 2016.
- Gentili A., *L'abuso del diritto come argomento*, „*Rivista di diritto civile*” 2012.
- Giorgini E., *Recesso ad nutum secondo ragionevolezza*, „*Rassegna di diritto civile*” 2010, No. 2.
- Giorgio E.A., Martina A., *Le riforme del processo civile D.Lgs. 10 ottobre 2022, n. 149, in attuazione della L. 26 novembre 2021, n. 206*, Turyn 2023.
- Ghirga M.F., *Recenti sviluppi giurisprudenziali e normativi in tema di abuso del processo*, „*Rivista di diritto processuale*” 2015.
- Grondona M., *La responsabilità civile tra libertà individuale e responsabilità sociale. Contributo al dibattito sui «risarcimenti punitivi»*, Neapol 2017.
- Iannicelli L., Angelone M., w: *Il Processo Civile Dopo La Riforma Cartabia*, red. A. Didione, F. De Santis, 2023.
- Irti N., *Dal diritto civile al diritto agrario (Momenti di storia giuridica francese)*, Mediolan 1962.
- Lasso A., *Riparazione e punizione nella responsabilità civile*, Neapol 2018.
- Levi G., *L'abuso del diritto*, Mediolan 1993.
- Lipari N., *L'abuso del diritto e la creatività della giurisprudenza*, „*Questione Giustizia*”, Rzym 2016.
- Liuzzi G.T., *Le nuove ordinanze definitive (art. 183-ter e 183-quater c.p.c.)*, w: *La riforma del processo civile L.26 novembre 2021 n. 206, E D.LEC. 10 ottobre 2022 n. 149 E 151*, red. D. Dalfino, 2023.
- Luiso F.P., *Il Nuovo Processo Civile, Commentario breve agli articoli riformati del codice di procedura civile*, 2023.
- Malomo A., *Responsabilità civile e funzione punitiva*, Neapol 2017.
- Mandrioli C., Carrata A., *Diritto processuale civile*, Turyn 2022.
- Mastrogiovanni G., w: *Il Processo Civile Dopo La Riforma Cartabia*, red. A. Didione, F. De Santis, 2023.
- Messina M., *L'abuso del diritto*, Neapol 2004.
- Messinetti D., *Abuso del diritto*, w: *Enciclopedia del Diritto*, wyd. II, Mediolan 1998.
- Montanari M., *Note minime in tema di abuso del processo*, „*Corriere giuridico*” 2011.
- Nuzzo M., *Utilità sociale e autonomia privata*, Mediolan 1975.
- Orlandi M., *Contro l'abuso del diritto (in margine a Cass., 18 settembre 2009, n. 20106)*, „*Rivista di diritto civile*” 2010.
- Panzarola A., *La visione utilitaristica del processo civile e le ragioni del garantismo*, „*Rivista Trimestrale di diritto pubblico*” 2020.
- Parlato I., *Responsabilità aggravata*, *AltalexPedia*, <https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2019/03/07/responsabilita-aggravata>.
- Pellecchia E., *Scelte contrattuali e informazioni personali*, Turyn 2005.
- Perlingieri G., Di Nella L., *A proposito della traduzione italiana De l'abus des droits di Louis Josserand*, w: L. Josserand, *L'abuso dei diritti (1905)*, trad. it. di L. Tullio, Neapol 2018.
- Perlingieri P., Femia P., *Nozioni introduttive e principi fondamentali del diritto civile*, Napoli 2004.
- Perlingieri P., *Profili del diritto civile*, Napoli 1994.

- Ponzanelli G., *I punitive damages, il caso Texaco e il diritto italiano*, „Rivista di diritto civile” 1987.
- Quarta F., *Risarcimento e sanzione nell’illecito civile*, Neapol 2013.
- Ranieri F., *Eccezione di dolo generale*, „Digesto Discipline Privatistiche – Sezione Civile”, wyd. VII, Turyn 1991.
- Reali G., *La cognizione in primo grado*, w: *La riforma del processo civile* L.26 novembre 2021 n. 206, E D.LEC. 10 ottobre 2022 n. 149 E 151, red. D. Dalfino, 2023.
- Rescigno P., *L’abuso del diritto*, Bologna 1998.
- Restivo C., *Contributo ad una teoria dell’abuso del diritto*, Mediolan 2007.
- Rinaldi M., *Lite temeraria: si alla sanzione pecuniaria per scoraggiare L’abuso del processo*; Trib. Lamezia Terme, sez. civile 11 czerwca 2012, <https://www.altalex.com/documents/news/2012/12/11/lite-temeraria-si-alla-sanzione-pecuniaria-per-scoraggiare-l-abuso-del-processo>.
- Robles M., *Abuso del diritto e dinamiche sanzionatorie nella prospettiva costituzionale*, „Rassegna di diritto civile” 2009.
- Romano S., *Abuso del diritto*, w: *Enciclopedia del diritto*, I, Mediolan 1958.
- Sacco R., *L’esercizio e l’abuso del diritto*, w: G. Alpa, M. Graziadei, A. Guarneri, U. Mattei, P.G. Monateri, R. Sacco, *La parte generale del diritto civile, 2, Il diritto soggettivo*, Turyn 2001.
- Scarselle G., *I punti salienti dell’attuazione della riforma del processo civile di cui al decreto legislativo 10 ottobre 2022, n. 149*, www.giustiziainsieme.it.
- Taruffo M., *Abuso del processo*, 2015.
- Troisi B., *La prescrizione come procedimento*, Neapol 1980.
- Tropea G., *L’abuso del processo amministrativo. Studio critico*, Neapol 2015.
- Tullio L., *Eccezione di abuso*, Neapol 2005.
- Verde G., *L’abuso del diritto e l’abuso del processo (dopo la lettura del recente libro di Tropea)*, „Rivista di diritto processuale” 2015.
- Vettori G., *L’abuso del diritto*, „Obbligazioni e contratti” 2010.
- Villella A., *Per un diritto comune delle situazioni patrimoniali*, Napoli 2000.
- Zaccaria G., *L’abuso del diritto nella prospettiva della filosofia del diritto*, „Rivista di diritto civile” 2016.
- Zeno-Zencovich V., *Pena privata e punitive damages nei recenti orientamenti dottrinali americani*, w: *Le pene private*, red. F.D. Busnelli, G. Scalfi, Mediolan 1985.

Cytuj jako:

Manowska M., *Model sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym we włoskim procesie cywilnym (po reformie Cartabii)*, „Ius Novum” 2024, nr 1 (18), s. 104–123. DOI: 10.26399/iusnovum.v18.1.2024.06/m.manowska